що дало підставу Мартіну Шоу визначити геноцид як різновид війни. А про винищення революціонерами цілої суспільної групи «до останньої людини» А. Джонс розповідає на прикладі запровадження паризьким яacobinським урядом терору проти повстанців у Вандеї. Ще більш поширеними були випадки тотального знищення імперською владою учасників національно-визвольних рухів у колоніях.

Кожний акт геноциду відбувається, так би мовити, двічі: після вчинення цього злочину його натхненники, замовники та виконавці намагаються, як висловлюється А. Джонс, «відправити свої звірства на смітник пам'яті»¹¹ — покласти всю провину на жертви, заперечити не лише власну участь, а і самі факти масових вбивств, і, кінець кінцем, приглушити та затерти спогади про жертви, при цьому активно використовуючи природний нахил людської пам'яті до вибіркової, ентропії та забуття. Він також подає вісім найпоширеніших стратегій такого заперечення — від «Майже ніхто не загинув» і «Вказівка із центру не було» і аж до «Ми б так ніколи не вчинили» та «Справжніми жертвами є ми». Між іншим, зауважує автор, такі заперечення мали й несподівані позитивні наслідки: вони стимулювали поглиблені дослідження конкретних випадків геноциду.

Пам'ять про жертви геноциду, як підкреслює А. Джонс, відіграє щонайменше подвійну роль: і як спонука вимагати покарання виконавців масових убивств (тут він найбільше сподівається на відповідне міжнародне кримінальне судочинство), і як запобіжник проти повторення геноциду (тут він покладає надії, серед іншого, на своєчасну гуманітарну інтервенцію). Можна тільки пошкодувати, що поза увагою автора при цьому залишилися і роль пошанування жертв геноцидів як однієї з підвалин історичної пам'яті політичної нації, і значення місць масового винищення людських спільнот як місць пам'яті, що в них земний простір пов'язаний з історичним часом (Сандармох, Биківня, Бабин Яр), і відносно недавні дискусії інтелектуалів різних країн на теми «віктимізації історії», «мартирологізації пам'яті» та «змагання жертв».

Отож, дослідження геноцидів не лише встановлюють істину — вони також допомагають усталити історичну пам'ять і сприяють запобіганню та відверненню нових катастроф: «Ніколи знову». І тому книга А. Джонса доречна і своєчасна саме сьогодні, коли принаймні двоє зі змальованих ним вершників: імперія у стані занепаду та розв'язана нею війна, — вже осідлали своїх коней та знову зійшлися разом.

¹¹ Джонс, *Геноцид*, 535.

ПЕРЕКЛАДИ

10.33124/hsuf.2020.12.07

Наталія Алексю
(Переклав Лесь Касьянов)

ЇЖА, ГРОШІ ТА БАРТЕР У ЛЬВІВСЬКОМУ ГЕТТО, СХІДНА ГАЛИЧИНА¹

Ця стаття базується на моєму дослідженні повсякденного життя у схованці євреїв Східної Галичини за часів німецької окупації. Частину дослідження було проведено під час постдокторської стипендії Перла Резніка у Вашингтоні, в Меморіальному музеї Голокосту у США. Авторка хотіла би подякувати Еліані Р. Адлер, Вінсону Чу, Меріон Каплан, Анні Новіковій, Катажині Персон, Хелен Сіннрайх, Йоанні Сліві, Агнешиці Веіхольській та Анні Віленгалі за коментарі до цієї статті.

Їжа та голод — невід'ємна тема, що присутня в багатьох свідченнях євреїв з окупованої нацистами Східної Європи, які описують свої пошуки, приготування та обмін їжею, а також як вони її споживали, дивились на неї та як страждали, коли харчів не вистачало. Як наслідок, ми схильні пов'язувати зображення змучених голодом тіл з долею євреїв у гетто окупованої нацистами Східної Європи. Світлини виснажених трупів та дітей, які просять їжу на вулицях Варшавського гетто, є одними з найстрашніших образів Голокосту. Дефіцит їжі та голод часто спливають в єврейських щоденниках, спогадах та свідченнях про життя і смерть у гетто. Єврейські чоловіки, жінки та діти яскраво описували нестачу продуктів, як вони стикались з фізичними та психологічними наслідками недоїдання. Вони також розповідали про стратегії, що їх вигадували члени їхніх родин, аби дістати й поділити мізерні харчі, та спільні зусилля, спрямовані на боротьбу з голодом у Варшавському гетто. Маючи обмежені можливості, єврейські установи намагалися нагодувати зростаючу кількість голодуючих, як молодих, так і старих, тоді як єврейські лікарі досліджували вплив

¹ Ця стаття була вперше опублікована англійською: Aleksiu N. "Food, money and barter in the Lvov Ghetto, Eastern Galicia," in *Coping with hunger and shortage under German occupation in World War II* (2018), eds. T. Tönsmeier, P. Haslinger, A. Laba (Palgrave Macmillan, 2018), 223–247, https://doi.org/10.1007/978-3-319-77467-1_12. Переклад на українську мову здійснено Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» за згодою з видавництвом Palgrave Macmillan та автором, а також з дозволу компанії Springer Nature.

голоду на мешканців гетто, щоб задокументувати його для майбутніх поколінь, а також на користь медичної спільноти².

Ця стаття досліджує різноманітні єврейські розповіді: ранні післявоєнні свідчення, щоденники, мемуари та усні інтерв'ю, щоб дізнатись, як ті, хто вцілів, пам'ятають та описують продовольчу кризу у Львівському гетто — третьому за розміром гетто в окупованій нацистами Польщі. У ній висвітлюється сама криза та реакція євреїв на голод, а також значення, якого набула їжа в гетто, та сфери, в яких стать і соціальне положення визначали доступ до їжі. Що їли люди в окупованому нацистами Львові (Lwów у Другій Польській Республіці, сьогодні Львів в Україні), у гетто, в Янівському таборі та у схованках? Як доступ до їжі впливав на історії євреїв про виживання або на їхні стосунки з неєвреями? Як єврейські чоловіки, жінки та діти організовували постачання їжі та ділилися своїми набутками? При уважному прочитанні єврейських розповідей виявляється, що їжа мала різні значення для єврейських чоловіків, жінок та дітей. Їхні свідчення відображали істотну різницю між долями єврейських та неєврейських мешканців Львова, що її визначила німецька влада з огляду на забезпечення продовольством різних груп населення в генерал-губернаторстві (ГГ). Хоча методичне позбавлення їжі стало одним з інструментів «остаточного розв'язання єврейського питання», воно продовжувало пов'язувати євреїв та неєвреїв через мережі чорного ринку, контрабанду та взаємодопомогу.

У цьому ширшому соціальному контексті стаття розглядає роль віку, соціального положення та статі у доступі до їжі та досліджує, як ці фактори впливали на обговорення їжі у свідченнях тих, хто вижив. Вік, соціальне становище та стать впливають на розповіді цих осіб, коли вони глибше торкаються теми їжі, поступового обмеження доступу до неї та її повної втрати. Зосередившись на цих питаннях, ми можемо дослідити роль продовольчих мереж та міжетнічну динаміку харчового забезпечення для тисяч євреїв у Львові. Щоб вивчити питання голоду, поширення їжі та залежності від громади і порівняти стратегії виживання євреїв та єврейських установ у гетто, дослідники зосереджували увагу на двох найбільших гетто — у Варшаві (у ГГ окупованої Німеччиною Польщі) та у Лодзі (Ліцманштадт, у західній

Польщі, яка була приєднана до Німецького району)³. Історія Львівського гетто надає зовсім інший контекст, як через етнічний склад міста, так і через відносно короткий період існування гетто. Хоча євреїв спочатку змусили переїхати до районів Замарстинів та Клепарів у листопаді 1941 р., територію закрили лише в листопаді 1942 р. Навіть більше, поки гетто не було ліквідовано в червні 1943 р., воно співіснувало з Янівським табором, розташованим на околиці міста. Останнє, але не менш важливе: Львів — густонаселене місто з найбільшою єврейською громадою в регіоні до війни — став місцем, де єврейські чоловіки, жінки та діти зі Львова і прилеглих містечок шукали порятунку, намагаючись вижити на т. зв. «арійській стороні». Отже, хоча я зосереджуватимусь на доступі до їжі у Львівському гетто, це явище навряд чи стосується поодиноких випадків, а є, найімовірніше, частиною ширшої дійсності всієї Східної Галичини.

Львів — огляд

Восени 1939 р. польське місто Львів перейшло під радянську окупацію, і цей період створив продовольчу нестабільність, яка передувала вторгненню нацистів. Багато єврейських сімей було розкуркулено шляхом конфіскації їхніх підприємств та майна, радянська влада депортувала до Сибіру тисячі людей. Ті, хто прибував до Львова з окупованої німцями частини Польщі, часто взагалі були без грошей і, отже, не могли задовольнити свої основні потреби⁴. Влітку 1941 р., на початку німецької окупації, єврейське населення Львова нараховувало близько 150–160 тис. чоловіків, жінок і дітей, оскільки лише невеликій кількості вдалося врятуватися від нацистів, коли радянські

³ Ruta Sakowska, "Komitety domowe w getcie warszawskim," (Будинкові комітети у Варшавському гетто) *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 61 (1967): 59–86; Ruta Sakowska, "Opieka nad uchodźcami w getcie warszawskim," (Догляд за біженцями у Варшавському гетто) *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 65/66 (1968): 73–104; Wila Orbach, "Zdrowotność w getcie łódzkim," (Санітарні умови в Лодзинського гетто) *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 65/66 (1968): 141–171; Aviv Livnat, "Non Omnis Mori": die Forschung zur Hunger von jüdischen Ärzten im Ghetto Warschau," (Non Omnis Moriar: Дослідження голоду єврейськими лікарями у варшавському гетто) *Nurinst* (2012): 81–92; Andrea Löw, *Das Getto Litzmannstadt. Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten* (Гетто Ліцманштадт. Умови життя, самосприйняття. поведінка) (Göttingen: Wallstein, 2006), 354–362; Adam Sitarek, "Otoczone drutem miasto". *Struktura i funkcjonowanie administracji żydowskiej getta łódzkiego* (Місто, оточене дротом. Структура та функціонування єврейської адміністрації в Лодзинського гетто) (Łódź: IPN, 2015); Helene Sinnreich, "Hunger in the Ghettos," в *The Ghetto in Global History, 1500 to the Present*, ред. Wendy Z. Goldman та Joe W. Trotter (London: Routledge, forthcoming); Helene Sinnreich, "Introduction," в *Inside the Walls*, ред. Eddie Klein (Toronto: Azrieli Foundation, 2016).

⁴ Ben Z. Redner, *A Jewish Policeman in Lwów: An Early Account, 1941–1943* (Yad Vashem: The International Institute for Holocaust Research, 2015), 30.

² Barbara Engelking, та Jacek Leociak, *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City* (New Haven: Yale University Press, 2009); Miriam Offer, *Haluk Iavan ba-geto: mabat 'al korot ha-refu'ah ha-Yehudit be-Polin bi-tekufat ha-sho'uh* (Білі халати всередині гетто. Єврейська медицина в Польщі під час Голокосту) (Jerusalem: Yad Vashem, 2015).

війська залишили цю територію⁵. Настрій був похмурим, і, за висловлюванням Бен Ціона Реднера (1908–1996), юриста, який вижив під час Голокосту: «Усі євреї, навіть діти, знали і відчували, що за цим німецьким наступом піднімалася завіса першого акту трагедії львівського та галицького єврейства»⁶. Хвиля антиєврейського насильства у Східній Галичині послідувала за німецьким вторгненням, у той час, як єврейське майно та особисті речі розкрадалися за активної участі неєврейських сусідів. У Львові тисячі євреїв стикнулися з насильством, жорстокістю та смертю під час двох погромів на початку липня 1941 р. та у т. зв. «петлюрівські дні» наприкінці липня 1941 р.⁷

Уже в жовтні 1941 р. німецька влада оголосила про створення гетто у Львові, для якого було виділено найбільшій частину міста, але яке ще рік залишалося відкритим.

Після масових страт та депортацій з гетто влітку 1942 р. багато вцілілих євреїв намагалися скласти план порятунку своїх родин. Зіткнувшись із вбивчою німецькою політикою, вони шукали прихистку, ховаючись у своїх містах, видаючи себе за неєвреїв у великих містах за допомогою т. зв. «арійських паперів» (подробні документи, що ідентифікують носія як неєврея) або втікаючи за кордон. У перші дні червня 1943 р. німці ліквідували Львівське гетто. Кілька місяців потім, 19 листопада 1943 р., вони також закрили Янівський трудовий табір на околиці Львова, де було вбито тисячі євреїв. Кілька тисяч євреїв переховувалися у місті, але нацисти та їхні колаборанти вполювали і вбили більшість із них. На момент вступу Червоної армії до Львова в серпні 1944 р. в місті залишалося близько 2 тис. євреїв⁸.

Перша хвиля голоду

Єврейське населення Львова стикнулося з нестачею їжі вже з перших тижнів німецької окупації міста. У той час, коли ціни на продукти харчування стрімко зростали, євреї підставляли себе під удар,

⁵ Див.: Philip Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów, 1941–1944," у *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, ред. Ada June Friedman (New York and Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1980), 244.

⁶ Redner, *A Jewish Policeman in Lwów*, 30.

⁷ Див. Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 245–249; Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Munich: De Gruyter Oldenbourg, 1997).

⁸ Див. свідчення Філіпа Фрідмана за 22 січня 1946 р. у Львові. Документ, його транскрипція та переклад доступні на онлайн-курсі студії Голокосту EHRI. Для подальших перекладів цитат на англійську див.: Philip Friedman, "Philip Friedman Recalls the Pogrom in Lviv," дата звернення 10 червня, 2017, https://training.ehri-project.eu/sites/training.ehri-project.eu/files/Ukraine%20A10%20translation_0.pdf, 89.

купуючи їх на вільному ринку, оскільки були мішенями для фізичних нападів та цькувань. Щоб якось звести кінці з кінцями та придбати їжу, євреї задешево продавали свої речі⁹. Народжений у Львові у 1932 р. Лешек Аллерганд пригадував, що в перші місяці німецької окупації його заможна родина ще мала кошти для придбання білого хліба у німців для своїх батьків та бабусь і дідусів, водночас намагаючись звикнути до дієти, що складалася з чорного хліба та мармеладу¹⁰. У своїх мемуарах «За таємним вікном» Неллі С. Толл, яка народилася у родині середнього класу у Львові в 1935 р., зазначала: «Тепер всі дорослі більшу частину часу виглядали сумно. Їжу ставало дедалі важче дістати»¹¹.

Із самого початку окупації німці встановили такий курс обміну рубля, що фактично вичерпали фінансові ресурси, які ще залишались у єврейських родин¹². Все частіше відчайдушним євреям доводилося продавати свої речі або обмінювати їх на їжу. Рузя Бессехес-Вагнерова, єврейка, що лишилася живою, згадувала:

Нам не дозволяли отримувати продукти, овочі та інше, на ринках, лише протягом двох годин з дванадцятої до другої дня — *Н. А.*] Тимчасова українська міліція або будь-який хлопець, який надягнув жовту пов'язку [український національний колір — *Н. А.*], прочісували всі міські ринки в ці години, бо якщо вони зловлять єврейку, яка купує [їжу — *Н. А.*] у селянки за цінами чорного ринку, то зможуть отримати від неї великий хабар або передати її до гестапо¹³.

Але євреїв експлуатували також іншими способами та позбавляли їх засобів до існування, що призводило до їх стрімкого зубожіння¹⁴. Це ще більше ускладнило їм можливість виплачувати хабарі або брати участь в економіці чорного ринку. Філіп Фрідман, історик, який вижив під час Голокосту, назвав це «економічною війною», що велася

⁹ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (Архів Єврейського історичного інституту у Варшаві, AZIH), 301/98, 4 (свідчення Максиміліана Боруховіча (Міхал Борвічі), сина Адольфа та Анни, народженого у Кракові 11 листопада 1909 р., свідчення записані 18 квітня 1945 р.).

¹⁰ USC Shoah Foundation, 27779 (інтерв'ю з Лешком Аллергандом Ірени Гарвацької-Ковалік, 1 лютого, 1997, касета 3, 9:25–10:30 хв.).

¹¹ Nelly S. Toll, *Behind the Secret Window: A Memoir of a Hidden Childhood during World War Two* (New York: Puffin Books, 2000), 29.

¹² Redner, *A Jewish Policeman in Lwów*, 30.

¹³ Yad Vashem Archive (YVA), 0.33/1144, 12 (спогади Рузи Вагнер). За словами Фрідмана, проміжок часу на покупку продуктів для євреїв становив з другої до четвертої години дня (див. Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 258).

¹⁴ Див.: Renata Kessler, ред., *The Wartime Diary of Edmund Kessler, Lwów, Poland, 1942–1944* (Boston: Academic Studies Press, 2010), 45.

проти єврейського населення у формі грабунку, як на офіційному, так і на приватному рівнях. Німецькі солдати навмання заходили до єврейських квартир і грабували їх. Навіть більше, німецька влада наклала на єврейську громаду величезний штраф у розмірі близько двадцяти мільйонів рублів. Організований грабіж продовжувався через діяльність юденрату («єврейської ради»), який було сформовано німецькою владою вже в липні 1941 р. Його відділ постачання мав завдання забезпечити німців різноманітними товарами¹⁵. Деякі неєврейські сусіди приєдналися до цього процесу, скориставшись нагодою безкарно красти. Один український домоправитель будинку, в якому мешкало багато єврейських родин, грабував їх, зокрема Бен Ціона Реднера та його брата Марека. Він запропонував захистити орендарів від стихійних пограбувань та нападів, але брав велику натуральну плату за своє заступництво.

Нашу будівлю врятував український сторож Ян Пелікан, який також носив синьо-жовту стрічку. Пелікан грабував володіння єврейських мешканців, але зупиняв інших мародерів, які намагалися увійти до будинку. Бен Ціон Реднер пояснював, що «він виявився рятівником нашої невеличкої єврейської групи. Не те, щоб він робив це задармо; радше, Пелікан заробив собі маленький статок за один день. Протягом наступних кількох днів та місяців він систематично обходив усі квартири, щоб зібрати обіцяну платню, і він би дуже збагатився, якби не його прикра звичка напиватись¹⁶.

У цей час кризи, як зазначала у своїх спогадах Рузя Бессехес-Вагнерова, звичні гендерні ролі зберігалися, оскільки в родинній ієрархії обмін та забезпечення продуктів були переважно жіночими справами. Наслідуючи традиційну гендерну поведінку, а також через фізичні напади на єврейських чоловіків на вулицях Львова — час від часу на них жорстоко нападали або викрадали на примусові роботи, — жінки шукали способи прогодувати свої родини¹⁷. За усними свідченнями Рубіна Фурганга, його сестра-підліток стала «справжнім керівником нашого життя» після того, як їх мати загинула в перші місяці нацистської окупації. Маючи «неєврейську» зовнішність, вона брала предмети одягу і вимінювала їх на картоплю у селян, які приїжджали

¹⁵ Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 249–251, 255. Колекцію публікацій див.: AŽIH, 302/442, 8–9.

¹⁶ Redner, *A Jewish Policeman in Lwów*, 34–35.

¹⁷ Див.: Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany* (New York: Oxford University Press, 1998); Natalia Aleksun, "Gender and Daily Lives of Jews in Hiding in Eastern Galicia," *Nashim* (2014): 38–61.

до міста з навколишніх сіл¹⁸. Міна Дойч описувала у своїх мемуарах, як її чоловік Леон та брат Леві

ховалися у приміщенні кожного разу, коли приходили люди з єврейської ради, щоб забрати чоловіків на роботи в таборах. Я витратила на пошук їжі більшу частину свого часу, щоб зберегти наші життя. Я схудла до 43 кілограмів; я не знаю, звідки я брала сили та енергію, щоб доглядати за своєю дитиною та хворим братом¹⁹.

Однак єврейські жінки також стикалися з небезпекою та намагалися звести до мінімуму пересування містом.

Сім'ї залежали від «зв'язку з арійським населенням» або «чимало-го продовольчого складу»²⁰. Потреба в додаткових запасах їжі неминуче призводила до випадків експлуатації в ділових угодах з неєвреями. Маючи заборону на виїзд з міста, євреї не могли обмінюватись продуктами з селянами в селах, і «тому вони залежали від поляків, які виступали в ролі посередників. Пожитки обмінювали на їжу, у той час, як польські торговці, як гієни, користувалися їхньою трагічною ситуацією»²¹. Деякі євреї звертались по допомогу до своїх неєврейських друзів та знайомих, покладаючись на довоєнні соціальні зв'язки. Вдячна за підтримку Айцика Айзена під час радянської окупації, Люця Новіцька забезпечувала їжею свого сусіда-єврея.

Ми, євреї, боялися виходити на вулицю, бо гітлерівські вбивці та українська міліція били та вбивали євреїв. Наша добра неєврейська сусідка робила за нас покупки, тож їжі нам вистачало²².

Внаслідок експлуаторської німецької економічної політики єврейське населення міста відчувало на собі перші ознаки голоду вже в серпні 1941 р. У першу чергу це торкнулося найбідніших та вразливіших євреїв. Як зазначав Ф. Фрідман у своїх ранніх свідченнях у січні

¹⁸ Див. інтерв'ю Рубіна Фурганга, чия молодша сестра, народжена 1926 р., почала продавати речі та купувати їжу після того, як забрали їхню матір (United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), RG-50.583*0144, усна історія з Рубіном Фургангом, народженням 22 вересня 1923 р. у Львові, Польща (Львів, Україна), 6 квітня 1989 р., інтерв'ю брала Кароліна Хаскі, част. 1, 13:19–14:00 хв.).

¹⁹ Dr. Mina Deutsch, *Mina's Story: A Doctor's Memoir of the Holocaust* (Toronto: ECW Press, 1994), 34.

²⁰ Див.: Kessler, ред., *The Wartime Diary of Edmund Kessler*, 43.

²¹ Kurt Lewin, *A Journey through Illusions* (Santa Barbara: Finthian Press, 1993), 41.

²² Ajzik Eisen, "The Grandfather and the Two Grandchildren in the Time of the Murderer Hitler 1941–1945," *USHMM*, Julie Kiefer Collection, 2012.151.1, 31. Теплі відносини між двома родинами до війни призвели до того, що вони їли та пили разом. Айзен згадував, що «звик насоложуватись шнапсом, не так багато, щоб напиватись, але випивати трошки по п'ятницях або на кідуш по суботах. Зазвичай я запрошував її чоловіка до свого будинку випити та трошки перекусити [разом з ним], як то заведено серед добрих сусідів. Хоча він був гоєм, а я був євреєм, ми зберігали дружні стосунки» (Eisen, "The Grandfather and the Two Grandchildren," 32).

1946 р., голод особливо вплинув на «частину єврейського населення, яка нічого не мала. Діти пухли від голоду». Недоїдання позначалось на людських стосунках. «Ворожнеча серед єврейського населення ... погіршувалася», — пригадував Ф. Фрідман. Нестача їжі не всіх зачіпала однаково. «Єврейські спеціалісти були зайняті роботою, тому їм хоч було на що жити, тоді як значна частина єврейського населення, яка не мала можливості працювати, жінки та діти, залишилися ні з чим. Вони страшенно страждали. Їм ніде було отримати допомогу», — писав Фрідман у своїх свідченнях²³. Серед них були жінки, чиї чоловіки були призвані до Червоної армії напередодні вторгнення Німеччини, вбиті або викрадені на примусові роботи. У Львові відбулися різкі зміни у професійній та соціальній сферах. Окупація «перевернула ситуацію догори дригом. Нові класові розрізнення були набагато гіршими, оскільки вони загрожували не лише заробітку людини, але й її життю». Соціальне становище ставало питанням життя і смерті²⁴.

Львів та околиці

Восени та взимку 1941 р., внаслідок стихійних актів насильства та стійкої нестачі їжі у Львові, євреї намагалися виїхати з міста до менших містечок Галичини, незважаючи на заборону на виїзд. За словами Філіпа Фрідмана, до листопада 1941 р. до сільської місцевості виїхало від 4 до 5 тис. людей, але «така можливість була доступною лише для забезпечених»²⁵. Дійсно, Рузя Вагнерова згадувала, що після облав у грудні 1941 р. багато її знайомих виїхало зі Львова, адже провінційні містечка на той час все ще здавалися відносно спокійними. «Моя родина мріяла повернутися до нашого рідного містечка Переворськ, звідки її було вислано у 1939 р.» — згадувала Р. Вагнерова²⁶. Отже, родинні зв'язки та фінансові можливості відігравали ключову роль у ці перші місяці, надаючи деяким людям змогу не лише поповнювати харчові запаси, а й планувати виїзд зі Львова. Міна Дойч «зустріла друзів з місцевості, де мешкали мої батьки. Вони розповіли мені про наміри найняти вантажівку, щоб повернутися додому, де умови були нібито кращими і де легше було отримати їжу та паливо. Це було майже наприкінці року, і нас турбувало питання опалення взимку»²⁷.

²³ Friedman, "Philip Friedman Recalls the Pogrom in Lviv," 85.

²⁴ Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 256–257. Див.: Kessler, ред., *The Wartime Diary of Edmund Kessler*, 45–46.

²⁵ Friedman, "Philip Friedman Recalls the Pogrom in Lviv," 85.

²⁶ YVA, 0.33/1144, 23–24 (спогади Рузі Вагнер).

²⁷ Deutsch, *Mina's Story*, 34.

Якуб Вайнлосс, лікар, який жив зі своєю родиною у Львові напередодні вторгнення нацистів у червні 1941 р. та який ледь уникнув смерті під час перших днів окупації, отримав звістку від своєї матері з села Тлусте, яка «відправила до нас з їжею єврейку, переодягнену селянкою, — саме у той час, коли у Львові панував страшний голод»²⁸. Я. Вайнлосс зумів виїхати з міста за допомоги однокласників, які організували для нього транспорт та порадили йому залишити місто. Він виїхав 14 вересня 1941 р. та поселився з матір'ю, сестрами та швагром у Тлусте²⁹. Інші виїжджали з міста на роботи, щоб полегшити ситуацію вдома. Курт Левін, батько якого, рабин Єхескіль Левін (1897–1941), загинув під час першої хвилі насильств у Львові, відзначав зусилля своєї матері Рахель прогнати трьох маленьких синів:

Моя мати робила все можливе, щоб піклуватись про нас трьох, та ніколи не скаржилась. Ми голодували, і в будь-який час мене могли схопити на вулиці та відправити до одного з цих жаклих таборів. Це змусило мене виїхати з міста, щоб не бути тягарем для моєї матері³⁰.

Спогади М. Дойч, Я. Вайнлосса та К. Левіна описують, як нестача їжі спонукала львівських євреїв покинути місто, а також підкреслюють роль родинних зв'язків у організації та оплаті транспорту в перші тижні та місяці німецької окупації³¹. Однак єврейські чоловіки, жінки та діти продовжували також і прибувати до Львова з провінційних містечок Східної Галичини, щоб возз'єднатись з членами родини та шукати шляхи виживання.

Їжа та примусові роботи у Львові

У той час, коли нацистська продовольча політика торкнулась усіх мешканців Львова, євреї отримували лише половину продуктів, призначених для українців та поляків, та навіть цей офіційний раціон скорочувався з часом³². Через мізерні запаси їжі страждали в першу чергу євреї, які були задіяні на примусових роботах, адже вони

²⁸ YVA, 0.3/3207, 2–3. (Інтерв'ю з Якубом Вайнлосом провела Іда Фінк 1967 р.)

²⁹ YVA, 0.3/3207, 3.

³⁰ Lewin, *A Journey through Illusions*, 41. Він переїхав до Рави-Руської, де у нього була частина родини та де він працював, збираючи килими, папір та металобрухт для німців.

³¹ Див.: Tim Cole, *Geographies of the Holocaust* (Bloomington: Indiana University Press, 2014).

³² За свідченням Фрідмана 1946 р.: «Німці отримували чималу кількість їжі; українське та польське населення отримувало 1 400 грамів хлібу на тиждень, а єврейське населення — 700 грамів на тиждень та 200 грамів цукру на місяць. Взагалі, євреї отримували половину від того, що отримували українці та поляки. Пізніше хлібова норма для євреїв скоротилася до 500 грамів на тиждень, а раціон цукру впав до 100 грамів» (Friedman, "Philip Friedman Recalls the Pogrom in Lviv," 84–85). Див. також: YVA, 0.33/1144, 10 (спогади Рузі Вагнер); Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 251–252.

потребували харчування, працюючи в надзвичайно жорстких умовах. Рузі Бессехес-Вагнерова бачила в місті єврейських чоловіків у робітничих загонах, які «збирали на сміттєзвалищі залишки їжі та недопалки». Вона продовжувала:

Поширювалися чутки, наповнені жахами, про життя в таборі [ймовірно, Янівському — *Н. А.*]. Ніхто не міг довго протриматись на таборовій провізії. Ті, хто не мав допомоги ззовні, гинули³³.

Вона приносила суп, який варила на роботі, щоб годувати мешканців табору, які працювали біля вул. Різні, недалеко від місця, де вона почала працювати навесні 1942 р.³⁴ З її свідчень випливає, що вона допомагала не за дорученням якоїсь єврейської організації, а, імовірно, діяла імпульсивно³⁵. У перші тижні німецької окупації доступ до їжі на роботі був ключовим фактором, що робив певні місця привабливішими. Р. Вагнерова згадувала молодих людей, які виходили на роботу в місцях, якими керували СС та гестапо, «де їм не було так погано, адже вони отримували їжу щодня», хоча за кілька тижнів їх відправили до Янівського табору³⁶.

На місці, де згодом створили сумнозвісний Янівський табір, були зведені майстерні. У перші тижні євреї, які там працювали, могли розраховувати на допомогу польських колег. Хелен С. Каплан, яка почала працювати в тамтешній конторі на початку осені 1941 р., так запам'ятала свою кімнату:

...доволі велика з кухонною плитою в центрі. У цілому житловому блоці не було сантехніки; туалети розташовані лише в невеликих зелених прибудовах. Ми жили на другому поверсі, під нами була пані Надель, моя керівниця, зі своїм чоловіком, який теж мав відчуття, що це було, мабуть, найбезпечніше місце в місті. Невдовзі також приїхали деякі спеціалісти. Польські родини поруч, звичайні робітники, були добрі до нас. Одна з жінок готувала нам рієрго [вареники — *Н. А.*] за тридцять злотих, які ми іноді могли собі дозволити³⁷.

Починаючи з жовтня 1941 р., євреї, які працювали там, не могли більше повертатися на ніч додому, але «протягом кількох днів люди з міста [Львова — *Н. А.*], сім'ї ув'язнених, зазвичай жінки, приходили

до табору і передавали їм їжу та інші речі»³⁸. Лише додаткова їжа ззовні давала шанс на виживання. Родичі таємно проносили в табір пакунки, щоб «можна було купити хліб у колег. Але ціна на нього була настільки страхіливою, що лише деякі могли дозволити собі таку розкіш, і тому в таборі панував жажливий голод. Люди почали набрякати від голоду»³⁹. Це ставило біженців, які прибули до Львова після початку війни 1939 р., в особливо важке становище через їхній обмежений доступ до фінансових засобів. Коли контакт із зовнішнім світом майже повністю перервали, і родинам більше не дозволялось передавати посилки до табору, ув'язнені «переконалися, що нас, без сумнівів, також засудили до смерті»⁴⁰. Лише напередодні Різдва 1941 р. до них дістались чутки про комітет, який створили у Львові, що мав займатися відправкою пакунків. Коли посилки надійшли на початку 1942 р., це було — за висловом одного з тих, хто вижив, — «неймовірною подією для нас. Не лише тому, що ми більше не залишалися наодинці з голодною смертю, але через те, що ми не були повністю відрізані від світу»⁴¹.

Окрім поодиноких спроб придбати щоденні запаси їжі, новостворений юденрат, очолюваний спочатку адвокатом Йузефом Парнасом (1870–1941), створив відділ, що відповідав за провіант. Він повинен був задовольняти нагальні потреби євреїв, у тому числі видавати їжу. За допомогою своїх підрозділів — економічного та соціального забезпечення — юденрат відкривав недорогі ресторани та їдальні, щоб полегшити становище тих євреїв, яким бракувало коштів для придбання додаткових продуктів харчування на чорному ринку. Він також закуповував продукти, будував пекарні, слідкував за продовольчими магазинами та видавав харчові картки євреям⁴². Щоб полегшити становище євреїв у місті, єврейська рада організувала гілку Єврейської соціальної самопомочі (*Jüdische Soziale Selbsthilfe*), яка була

³⁸ АЖН, 301/2299, 2 (свідчення Германа Каца, народженого 20 квітня 1919 р. у Любліні. Записано в Любліні, 15 березня 1947 р.). Родина Германа Каца жила в Любліні, а сам він втік до Львова на початку війни і передавав вісті своїм опікунам, які приносили йому речі та обіцяли передавати вісті його батькам у Любліні (АЖН, 301/2299, 2–3). У той час, коли жінки приносили їжу своїм чоловікам, братам та синам, чоловіки також намагалися допомагати членам родин додатковою їжею. Наприклад, Зигмунд Туне передавав хліб його братові в Янівському таборі (див.: АЖН, 301/2242, 10 (свідчення Зигмунда Туна, народженого 22 вересня у Львові, записані у Валбжиху)).

³⁹ АЖН, 301/2299, 3.

⁴⁰ АЖН, 301/2299, 3–4.

⁴¹ АЖН, 301/2316, 2 (свідчення Максиміліана Франка, записані П. Якубовською, проспект Словацького, 62, кв. 7).

⁴² Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 252–253.

незалежною від юденрату і функціонувала у Львові під керівництвом Макса Шаффа. Вона «давала обіди для постійно зростаючої кількості людей, які голодували»⁴³. У своїх мемуарах Р. Вагнерова наголошувала, що юденрат, який вона називала ще довоєнним терміном гміна («єврейська комунальна організація»):

... піклувався певною мірою про в'язнів табору, функціонував як посередник, надсилаючи їм пакунки з їжею та одягом, та опікувався тими нещасними, у кого не залишилось родичів. Однак цієї допомоги було недостатньо через безмежну нужденність ув'язнених. Не можна звинувачувати ані членів юденрату, ані єврейське суспільство⁴⁴.

Р. Вагнерова звинувачувала «переслідування [нацистських — *Н. А.*] вампірів, які керували табором», у паралізації будь-якої ефективної допомоги⁴⁵.

Тисячі євреїв-в'язнів, відправлених до Янівського табору, страждали від недоїдання, яке разом із каторжною роботою та щоденними фізичними знущаннями призвело до їх загибелі. Хелен С. Каплан описувала їх як «масу брудних, схожих на привидів голодуючих чоловіків»⁴⁶. Вона працювала в конторі табору та, реєструючи імена ув'язнених, які надходили, також сильно недоїдала. Їжі було настільки мало, що вона могла думати лише про їжу та бачила її уві сні:

Я засинала, мріючи про булки, знову і знову. У своїх снах я могла бачити булки, що виглядали хрусткими, з блискучими скоринками, та рожеві скибочки шинки та іншого м'яса разом із темночервоним варенням. Але я не могла їсти нічого з цього, навіть уві сні. Вони просто були там перед очима навкруги мене⁴⁷.

Айчик Айзен потрапив до табору в травні 1942 р. та працював на цементному заводі, «тягаючи важке каміння до кінця листопада 1942 р., допоки не втратив сили», — згадував він. «Я був дуже здоровим

і міцним, проте через важку роботу та їжу, що складалася з декількох ложок супу та однієї шістнадцятої кілограма хліба, я заслаб»⁴⁸. Коли його виключили зі списку робітників, він зрозумів, що його вб'ють, і вирішив тікати.

Харчування та нестача їжі в гетто

У період з листопада 1941 р. до березня 1942 р. в гетто не проводили великих облав. Люди сподівались, що життя нормалізується; однак грабування євреїв та примусові роботи продовжувалися⁴⁹. Після утворення гетто отримати їжу ставало дедалі важче. Комунальні установи, що залишилися, мали обмежені можливості для надання допомоги голодуючому єврейському населенню. В єврейській лікарні намагалися лікувати наслідки недоїдання. Молодшу сестру Розалії Ландесберг, яка набрякла через голод, доглядали та виписали лише для того, щоб її депортували «здоровою»⁵⁰. Обмежений доступ євреїв до товарів означав, що їм доводилося використовувати зв'язки на т. зв. «арійській стороні» та покладатися на міжетнічні відносини, щоб отримати продукти⁵¹. Їх купували за межами гетто і проносили контрабандою, наражаючи себе на небезпеку. «Ми чули, що іноді ризикуючи бути страшенно побитими, єврейські чоловіки та жінки, які працювали за межами гетто, намагалися обміняти свої ювелірні прикраси або величезні суми грошей на м'ясо, масло або сир у польсько-го населення», — пояснювала Неллі Толл⁵². Крістін Карен, уроджена Христина Хігер, яка народилась 1935 р. у Львові, згадувала, як їла хліб:

Це був темний хліб, кругла буханка хлібу. Іноді батько отримує трохи молока для мого молодшого брата. Трохи супу, який мама варить, повернувшись з роботи. Ні — я не пам'ятаю, щоб їли будь-яке ... м'ясо ... іноді яйця. У нас був хтось ... поза гетто, знаєте, люди контрабандою проносили речі за гроші. Вони купували речі у християн, які ... жили навколо гетто, і ти можеш щось іноді пронести. Ось таке ми їли. Я думаю, що ми, напевно, були так перелякані, що не відчували, що голодні. Я не пам'ятаю, щоб я почувалася голодною там, в гетто [або — *Н. А.*] щоб

⁴³ YVA, 0.33/1144, 25 (спогади Рузі Вагнер).

⁴⁴ YVA, 0.33/1144, 25 (спогади Рузі Вагнер).

⁴⁵ YVA, 0.33/1144, 20 (спогади Рузі Вагнер). Багато тих, хто вижив, більш критично характеризували юденрат та його роль. Кесслер писав про нього: «група блазнів» (див.: Kessler, ред., *The Wartime Diary of Edmund Kessler*, 46). Філіп Фрідман відзначав, що діяльність юденрату «розвивалась радше у шкідливому напрямку, аніж у корисному. Стратегія німців мала на меті створення юденрату як механізму, який би залучав євреїв до співпраці у нацистських планах щодо їх знищення. Німцям вдалось приховати від євреїв цю стратегію, принаймні від основної більшості з них, до значно пізнішого періоду нацистського завоювання. Рада служила німцям як засіб отримання грошей та цінностей, а також робочої сили». (див.: Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 255).

⁴⁶ Kaplan, *I Never Left Janowska*, 46. Про перші дні Янівського табору див.: Kaplan, *I Never Left Janowska*, 45–46; Kessler, ред., *The Wartime Diary of Edmund Kessler*, 58–61.

⁴⁷ Kaplan, *I Never Left Janowska*, 50.

⁴⁸ Eisen, "The Grandfather and the Two Grandchildren," 11.

⁴⁹ Friedman, "Philip Friedman Recalls the Pogrom in Lviv," 86.

⁵⁰ AZIH, 301/2224, 2 (свідчення Розалії Ландесберг, народженої 12 березня 1912 р. у Золочеві, записані 10 лютого, 1947 р. у Вроцлаві).

⁵¹ Toll, *Behind the Secret Window*, 74; Joanna Śliwa, "A Link Between the Inside and the Outside Worlds: Child Smugglers in the Kraków Ghetto," *Zeitschrift für Genozidforschung* 13, № 1/2 (2012): 53–81.

⁵² Toll, *Behind the Secret Window*, 30.

відчувала, що не маю їжі, але я була настільки налякана [і — *Н. А.*] це, мабуть, ви знаєте, придушувало голод⁵³.

Її виховували на вул. Коперника, у престижному районі, у заможній родині середнього класу. Її батьки продовжували продавати свої речі в гетто, щоб придбати їжу. Матеріальний стан родини погіршувався, адже вони постійно мали переїжджати через поступове зменшення території гетто, а «кожного разу вам доводиться брати з собою все менше речей, лише те, що на вас, та перебиратися до іншого місця»⁵⁴. Це по-різному впливало на їхнє становище, оскільки що менше родина мала речей, то менше вона могла використовувати для обміну.

У міру погіршення ситуації в гетто стосунки з неєвреями поза його межами відігравали ще важливішу роль, ніж раніше, у забезпеченні євреїв додатковою їжею. Хоча вони часто обмежувались комерційними операціями, саме довоєнні відносини створювали передумови для того, щоб годувати колишніх сусідів та друзів. Рубін Фурганг згадував, що не страждав від голоду в гетто, бо його батько-робітник, який до війни керував невеликою компанією з перевезення, подобався своїм колишнім сусідам, які давали йому додаткову їжу⁵⁵. Схожий випадок був у Луці Новіцької. Вона продовжувала відвідувати в гетто свого колишнього сусіда Айзена і приносила їжу для нього та його дітей, відмовляючись від грошей. Коли гетто стало закритим, вона

...домовилася з моїми дітьми про зустріч біля огорожі. Вона приходила ззовні та приносила їжу. Вона добре пам'ятала, що я зробив для неї, коли росіяни були у Львові. ... вони [діти Айзена — *Н. А.*] казали, що вона часто відмовлялася брати гроші. Було важко віддати їй гроші, бо вона перебувала по той бік огорожі, та мої діти підносили до огорожі предмети, які вона могла продати, а, отже, отримати гроші на купівлю їжі. Вона відмовлялася брати речі, кажучи моїм дітям зберегти їх, щоб вони могли ними бавитися після загибелі Гітлера⁵⁶.

Пошуки їжі та дотримання певних гастрономічних звичок під час надзвичайних труднощів дозволяло деяким родинам залишатися разом. Однак голод також змушував людей кидати їхні родини в надії на виживання. Люся Гроссман прийняла відчайдушне рішення втекти та поселитись у своїх родичів у Стрию, де все ще були кращі умови.

⁵³ USHMM, RG-50.030*0520, 30 (інтерв'ю з д-ром Крістін Керен, проведене Емі Рубін 25 жовтня 2007 р.).

⁵⁴ USHMM, RG-50.030*0520, 17–19 (інтерв'ю з д-ром Крістін Керен).

⁵⁵ USHMM, RG-50.583*0144 (усна історія з Рубіном Фургангом, 6 квітня 1989 р. проведено Кароліною Хаскі). Фурганг народився у Львові в 1923 р.

⁵⁶ Eisen, "The Grandfather and the Two Grandchildren," 31–32.

Втративши мати та брата, вона лишила бабусю та глухоніму тітку, «але в шістнадцять років та з набряклыми від голоду ногами я не хотіла помирати»⁵⁷.

Ситуація з харчуванням почала змінюватись, особливо через німецькі облави. Після масових депортацій у серпні 1942 р. ставлення до їжі змінилося, оскільки деякі люди втрачали надію та бажання вижити. Фридерика Братшпіль, одна з тих, хто вижив у Львівському гетто, згадувала, що «майже для всіх розпочався золотий період. Ми їли в надлишку. Ми думали про їжу і ... про арійські документи». Проте разом із плануванням втечі з гетто було й почуття відчаю, яке знайшло своє відображення у фаталістичному ставленні до їжі: «Усі згоджувались, що у нас не було майбутнього, і ми хотіли принаймні від'їстись від душі перед смертю». Вона описувала популярне місце в гетто:

Центр малого гетто розташовувався навколо вулиць Локетки та Кресової, де було місце для прогулянок. Там можна було придбати що завгодно — від млинців з вівсянки до найкращого борошна, від примітивного печива до найвитонченіших тістечок⁵⁸.

Як і в інших гетто Східної Європи, діти, схоже, взяли на себе роль постачальників, контрабандою проносячи в гетто продукти. Приблизно в п'ятнадцять років Саломон Ліберман переїхав до гетто восени 1942 р. Маючи «неєврейську» зовнішність, він вирішив ризикнути та прокрадався до арійської сторони, щоб купувати їжу. Він продавав те, що проносив до гетто, щоб забезпечувати себе та свого брата⁵⁹. У тому ж віці Людвіка Барб піклувалась про себе, свого батька та молодшого брата, пробираючись на арійський бік через каналізацію по вул. Клепарівській. Вона купувала печиво і продавала його в магазинах гетто⁶⁰. До того ж після серпня 1942 р. багато євреїв припинили реєструватися в юденраті для отримання талонів на їжу і натомість почали ховатися. Як зауважив Ф. Фрідман: «На той час стало зрозуміло, що німці мали намір знищити євреїв, а відділ продовольчих карток не

⁵⁷ АЖН, 301/2194, 1 (свідчення Люсі Гроссман, народженої 2 червня 1927 р. у Львові. Свідчення записано у Вальбжиху 17 лютого 1947 р., д-р Ветххайцером).

⁵⁸ АЖН, 301/452, 4 (свідчення Фридерики Братшпіль, народженої 2 березня 1929 р. у Львові, записане 1945 р. у Кракові).

⁵⁹ АЖН, 301/2752, 1 (свідчення Саломона Лібермана, народженого 12 грудня 1929 р. у Львові, сина Леона та Міни Юбелер, записане в дитячому будинку в Хожуві).

⁶⁰ АЖН, 301/2496, 3 (свідчення Людвіки Барб (Людвіки Бучиньської), народженої 8 листопада 1927 р. у Львові, записано 11 червня, 1947 р. у Вроцлаві).

міг показувати точної кількості євреїв»⁶¹. Дійсно, за його підрахунками, близько 6 тис. євреїв почали ховатись, тоді як в управлінні продовольчих карток було зареєстровано 36 тис. євреїв. У своїх свідченнях за січень 1945 р. Ф. Фрідман також згадував про зловживання з боку управління продовольчих карток: «Управління могло використовувати додаткові картки для себе та допомагати людям, які потребували додаткових пайків через те, що [вони — *Н. А.*] не в змозі були купувати на чорному ринку. Раціон був дуже малим»⁶². У листопаді 1942 р. відділ забезпечення було ліквідовано, а євреї почали отримувати їжу на робочих місцях⁶³.

Зосередження уваги на доступі до їжі та роздуми про їжу давали змогу перепочити від терору облав. Євреї, які пережили їх, ховаючись, часто мріяли про їжу в очікуванні неминучої смерті. Деякі єврейські мемуари також фіксували фантазії про життя до війни, в яких письменники описували спогади про тих, кого вже вбили, та з ким вони колись ділили родинні харчі. Повернення до приємних спогадів, пов'язаних з їжею та сім'єю, приносило євреям емоційний комфорт в екстремальних ситуаціях. Навесні 1943 р. Неллі Толл пережила чергову облаву в гетто. Вона згадувала, як:

Ми вийшли з льоху. ... Тепер перед моїми закритими повіками розквітли прекрасні образи. Ми всі сиділи разом у вітальні. Янек, Папа і я тихо слухали Маму, яка грала сонату Шуберта, коли зайшла Магда, несучи срібну тачку, наповнену випічкою та цукерками. Втішена, я заснула⁶⁴.

Ця ретроспективна мрія про безтурботне сімейне життя до війни відображала відчуття втрати не лише зниклих членів родини, а й матеріальної безпеки, в якій дефіцит їжі відігравав вирішальну роль. Це втішило дитину одразу після травматичного досвіду.

Протягом усього періоду життя в гетто та облав, приготування їжі залишалося відповідальністю жінок, які піклувались про членів родини. Їжа також іноді відігравала певну роль у випадкових зустрічах з німцями, як, наприклад, у випадку Пауліни Хігер, яка готувала яйця та цибулю для німця. Він знайшов її та дітей у сховищі, що побудував її чоловік. Німець погрожував вбити їх або побити, а потім,

отримавши наручний годинник від Ігнація Хігера, погодився залишити їх живими. Він відвів їх нагору до їхньої квартири і попросив яйця з цибулею, які Пауліна Хігер одразу ж подала йому⁶⁵.

Їжа та міжетнічні відносини в переховуванні

В останні дні ліквідації львівського гетто в червні 1943 р. Хігерам та двом їхнім маленьким дітям вдалося втекти до каналізації, де вони провели 14 місяців, покладаючись на польських робітників каналізації та, зокрема, на Леопольда Соху, який забезпечував їх їжею, з якої Христина згадувала чорний хліб та маргарин⁶⁶. Спочатку Л. Соха отримував гроші та коштовності, котрі продавав, щоб придбати їжу для євреїв, які ховались у каналізації, лишаючи решту собі⁶⁷. Однак, коли у Ігнація Хігера скінчилися гроші, Л. Соха продовжував приносити їжу, зокрема яйця, коли діти захворіли⁶⁸. Для Л. Сохи та Хігерів значення їжі виходило за рамки способу виживання. Це створило почуття довіри та відображало прагнення Л. Сохи врятувати «своїх євреїв».

Їжа, яку отримували єврейські діти, дозволяла пом'якшити перехід до переховування, яке часто також призводило до розлуки з батьками. Рута Зальпетер, яка тільки навчилася ходити, коли німці окупували Львів, згадувала частування, які вона отримувала на фабриці, де її мати працювала швачкою, ховаючи свою дитину під робочим столом⁶⁹. Після того, як її батька Нафталі забрали до Янівського табору, прийшов українець, щоб відвести її до українського дитячого будинку у Бжуховіце поблизу Львова: «На другий день прийшов цей українець Шавель і забрав мене. Раніше він приносив нам молоко, яблука, тож я його знала і неохоче йшла з ним, бо не хотіла залишати маму»⁷⁰. Хоча до війни Хігери не знали Л. Соху — це була випадкова зустріч, — Шавель, скоріш за все, був знайомим із Зальпетерами ще до того, як він прийшов урятувати їхню дочку. Але багато особистих спогадів свідчать про те, що голодуючі євреї з «арійської сторони»

⁶⁵ USHMM, RG-50.030*0520, 26 (інтерв'ю з д-ром Крістін Керен).

⁶⁶ АЖН, 301/2352, 1 (свідчення Христини та Павла Хігер, Єврейська історична комісія у Кракові, 6 лютого 1947 р., записане Марією Холендер).

⁶⁷ USHMM, RG-50.030*0520, 40 (інтерв'ю з д-ром Крістін Керен).

⁶⁸ АЖН, 301/2352, 4.

⁶⁹ АЖН, 301/2400, 2 (свідчення Руты Зальпетер (Галини Барбацької), Вроцлав, 13 травня 1947 р.). Рута Зальпетер була дочкою Нафталі та Естери, народжена 29 січня 1937 р. Її батько був інженером-хіміком на львівському заводі перед війною.

⁷⁰ АЖН, 301/2400, 3.

звертались по негайну допомогу до неєврейських знайомих та друзів сім'ї⁷¹.

Інші єврейські чоловіки, жінки та діти, які пережили депортацію влітку та восени 1942 р., відчайдушно намагалися знайти місце схованки за межами гетто. Деякі ховались, поки інші робили спроби видавати себе за неєвреїв. Основні продукти харчування, які брали з собою в схованки євреї, які ховались у Львові, відрізнялись залежно від їхніх коштів та стосунків з їхніми доглядачами. Ті, кому вдавалося втекти з гетто, покладались на бартер. Їжа їм надходила від доглядачів⁷². Неллі Толл обговорювала їжу з польською родиною, яка ховала її разом із матір'ю:

За його словами, це [ринок — *Н. А.*] було своєрідним дитячим майданчиком для дорослих, де панували плітки та шахрайство продавців, шпигуни, поліція, інформатори та селяни. Тут він купував ревінь, суніцю, свіжі овочі, жовте масло та смачний сир, загорнутий у велике зелене листя, який завжди пахнув селом. Важко було дістати лише м'ясо та курку, хоча, як багато разів казав пан Войтек: «За достатню суму грошей ви можете отримати все, що завгодно». Собаче м'ясо та конину можна було легко дістати, але ми ніколи його не їли, принаймні, я так не думаю, хіба хтось обдурив пана Войтека, заставивши його повірити, що він купує яловичину. Ходили навіть чутки, що на ринку продають ліверну ковбасу з єврейської плоти⁷³.

Інші євреї, які ховались у Львові, також покладались на винахідливість неєвреїв, які їх укривали, щоб забезпечити їжею, не викликаючи на себе підозри. Хоча здатність платити за їжу відігравала вирішальну роль, часом, здається, саме емоційні стосунки з доглядачем створювали основу для допомоги. Після втечі Рудольф Редер, який народився в 1881 р. і до війни керував фабрикою з виготовлення мила у Львові, переховувався у Йоанни Борковської — жінки, яка працювала і мала прибирати для гестапо під час нацистської окупації. Вона знаходила для нього їжу, а додаткові продовольчі товари надходили з незвичного джерела — від гестапівців, які давали їй м'ясо для її собаки. Редер відчував своєрідне задоволення від усвідомлення того, що,

оскільки його доглядачка передавала м'ясо йому, нацисти несвідомо сприяли його виживанню⁷⁴.

Для тих, хто намагався вижити у Львові, видаючи себе за неєвреїв, їжа визначала різницю між життям, яке проходило поза гетто, та життям всередині. Під час найкривавішої облави у Львові в серпні 1942 р. Лена Орлеан переховувалась у своїх знайомих поляків, але, боючись наразити їх на небезпеку, вона пішла і відчайдушно шукала укриття. Лена провела ніч у нежитому будинку, який відремонтували для працівників східнонімецької поштової служби, але її викрили разом з іншими відчайдушними євреями. Вона вирішила залишити місце і намагалася виглядати якомога непідозріло на вулицях Львова. Цікаво, що маскуванню включало також ставлення до їжі: «Я нафарбувала губи, вбрала на себе безтурботне обличчя і почала байдуже їсти булку»⁷⁵. Очевидно, для тих, хто переслідував євреїв, жодна єврейка не могла виглядати безтурботною або невимушено їсти булку на вулиці. Коли Марія Розенблум приїхала до Львова з Коломиї, де вона страждала від голоду, то опинилася на різдвяному святі:

Саме те, що мені було потрібно в той момент, але я приїхала туди, мене представили як подругу з Коломиї, та було багато веселощів, на столі лежала їжа. Я намагалася приєднатись, а пізніше ввечері я пішла геть⁷⁶.

Народжена 1924 р. у Львові, Лідія Айхенгольц, яка втекла з Янівського табору на арійський бік Львова, зуміла видати себе за неєврейку. Вона знайшла притулок у кількох різних людей, які також ділилися з нею їжею: «Мені доводилося їсти все, що вони мені давали»⁷⁷. Шукаючи їжу, євреї, які змогли забезпечити себе документами, стикались з тими самими проблемами, що й інші неєврейські жителі Львова. Вони покладались на харчові пайки, доповнюючи їх продуктами, які купували на чорному ринку⁷⁸.

Однак ситуація для єврейських чоловіків, жінок та дітей, яким доводилося йти у підпілля та поклатись на їжу, що їм добували інші,

⁷⁴ Staatsarchiv München (STAANW), 33033/4, 6 (свідчення Романа Робака, 8 серпня 1960 р.). Після війни Редер змінив своє ім'я на Романа Робака та одружився на Борковській. Подружжя емігрувало до Канади.

⁷⁵ АЖІН, 301/1041, 3 (свідчення Ліни Орлеан, народженої 1895 р. у Львові).

⁷⁶ USHMM, RG-50.030*0379, 46 (інтерв'ю з Марією Розенблум, 23 вересня 1996 р.).

⁷⁷ USC Shoah Foundation, 5248 (інтерв'ю з Лідією Гільбурд-Айхенгольц, взяте Е. Скоттом Брайсом, плівка 4, секція 3, 28:45 хв., 2 листопада 1995 р., Мінеаполіс, штат Мінесота).

⁷⁸ Айзен отримував харчовий раціон від Люції Новіцької, тому що вона представляла його своїм чоловіком, який повернувся з табору для військовополонених (див.: Eisen, "The Grandfather and the Two Grandchildren," 37–38).

⁷¹ АЖІН, 301/2496, 4 (свідчення Людовіки Барб).

⁷² Неллі Толл пригадувала: «Я бачила ненависть у їхніх очах та чула, як вони бурчали прокляття собі під ніс, коли вони вимінювали у нас речі. Вони продавали нам ще тепле коров'яче молоко, козячий сир, солодке масло, загорнуте у коричневе листя, капусту, яйця, картоплю, горох та буряк. Натомість вони брали наші гроші або наше золото та прикраси, які їм ще більше подобались» (Toll, *Behind the Secret Window*, 50).

⁷³ Toll, *Behind the Secret Window*, 89.

була особливо жажливою. Восени 1943 р. Лешек Аллерганд кілька тижнів переховувався на Личаківській вулиці, отримуючи тарілку з їжею лише раз на три дні⁷⁹. Рубін Фурганг ховався майже рік до визволення разом із сестрою, ще чотирма євреями-чоловіками та єврейською дитиною. Він отримував продовольчі товари від Охремовича, єврея з Нового Сончу, який приїхав до Львова і міг видавати себе за неєврея. Уся група майже вмирала від голоду, оскільки провізію, що складалася з хліба, рису та картоплі, потрібно було купувати на чорному ринку⁸⁰. Окрім цін на ринку та страху повернутися до себе увагу підозрілих сусідів, залежність від тих, хто доставляв їжу в місця-схованки, могла наразити євреїв на смертельну небезпеку. Едвард Ганза, дитина, що вижила у Львові, описував свій страх бути покинутим його доглядачем та усвідомлення того, що він помре від голоду напередодні визволення. У травні 1944 р. хлопець разом із батьками сховався в сараї. Протягом місяця чоловік доставляв їм їжу. Але, побоюючись майбутньої облоги Львова, він вирішив покинути місто, залишивши єврейську родину зачиненою в халупі. Перш ніж зникнути, він приніс хліб і воду, яких вистачило на два тижні. Зіткнувшись зі смертю від голоду, його батьки вирішили ризикнути та вийти на вулицю, спочатку принісши агрус із саду, а потім попросивши у сусідів хліба. Коли мати Едварда повернулася з хлібом та водою, вони були «щасливі. Ми одразу почали їсти хліб, запиваючи його водою»⁸¹.

Їжа після звільнення

Уцілілі євреї, які вийшли зі схованок у Львові та його околицях, мали ознаки недоїдання. Тому їжа відігравала ключову роль у процесі відновлення здоров'я та продовження життя після визволення. Гіна Мар (1896–1966), яка вижила та чия родина мала до війни млин у Грудку Ягайлонському (сьогодні містечко Городок у Львівській області), описувала своє повернення до Львова з містечка Зимна Вода на околиці міста, де вона та її чоловік виживали в схованці. Вони не лише втратили єдину доньку, але роки недоїдання зіпсували здоров'я Гіни. Вона була виснажена фізично та емоційно, почувалась погано, пітніла, їй доводилось триматися за стіни, щоб не впасти. У їхній ситуації, люди, які вижили в Зимній Воді, надавали їжі та укриту найважливіше значення. Коли їхня невелика група прибула до Львова,

чоловіки знайшли порожню квартиру на Бернардинській площі. Поки вони розчищали простір від завалів і шукали у підвалах ліжка та матраци, Гіна готувала капусту та картоплю, єдині продукти, що були доступні для неї у той час, проте довелося обійтись без солі. «Це перше свято назавжди відкарбувалося в моїй пам'яті; кожен їв жадібно і кожен вихвалював чудовий смак страви», — згадувала Г. Мар⁸². Ця перша урочиста трапеза після звільнення була святом життя, згуртованості та людяності, які розділяли ті, хто вижив.

Хоча їхній повсякденний раціон складався лише із сухого хліба, який Гіна та її чоловік готували в Зимній Воді, та, незважаючи на їхнє жахливе становище, Мари охоче ділились з нужденними тим, що мали. Коли чоловік Гіни привів додому дівчинку, яка вижила, сховавшись у лісі поблизу Львова і яка марно шукала в єврейському комітеті вцілілих членів родини, подружжя ділилося з нею своєю мізерною їжею. До того ж їжа була каталізатором соціальних зібрань серед тих, хто вижив. Гіна та її чоловік продали залишки одягу, які вони знайшли після звільнення, щоб зібрати гроші на чайну, яку чоловіки вирішили відкрити, оскільки на той час не було жодного єврейського закладу. Отримавши дозвіл влади, вони самі очистили місце та облаштували його кількома розбитими тарілками, які в них були. Вона згадувала: «Одного разу я приготувала обід на десять людей та один з наших партнерів вийшов у місто і привів десять людей»⁸³. Гіна подала їжу; однак вона та її чоловік не могли дозволити собі розкіш м'ясної страви. Клієнтура постійно зростала: наступного дня прийшло 20 євреїв, а третього — 50. Вони приходили охоче, «радіючи, що можуть їсти серед собі подібних», та «за кілька днів наш заклад став місцем зустрічі решти євреїв; тут вони робили свої перші кроки для того, щоб знову стати на ноги»⁸⁴. Їжа стала джерелом взаємодопомоги та моральної сили, оскільки ідея родини полягала в тому, щоб згуртувати інших євреїв, які вижили. Гіна пригадувала, як вечорами ця група вцілілих сиділа разом біля газової лампи:

Ми становили одну сім'ю; що б ми не готували, ми їли разом. Незважаючи на бідність, заздрощів або суперечок не було. Ми допомагали одне одному, насолоджувались нашою компанією тих, кого об'єднало спільне нещастя⁸⁵.

⁷⁹ USC Shoah Foundation, 27779 (інтерв'ю з Лешек Аллергандом, плівка 6, 11:50 хв.).

⁸⁰ USHMM, RG-50.583*0144 (усна історія з Рубіном Фургангом, народженим 22 вересня 1923 р. у Львові, записана Кароліною Хаскі 6 квітня 1989 р., частина 1, 42:00–42:30 хв.).

⁸¹ AŽIH, 301/2083, 1 (свідчення Едварда Гандзи, шкільний твір «Мій досвід під час німецької окупації»).

⁸² YVA, 0.3/3381, 116.

⁸³ YVA, 0.3/3381, 117.

⁸⁴ YVA, 0.3/3381, 118.

⁸⁵ YVA, 0.3/3381, 119.

Коли їх фінансові умови покращились, Гіна та її чоловік також стали краще харчуватися. «Я ніколи не забуду того разу, коли було з'їдено перше яйце. Арке наполягав на тому, щоб я його з'їла, оскільки мені наказав [лікар — *Н. А.*] добре харчуватись, але я не могла спокійно його проковтнути, усвідомлюючи, наскільки воно корисно і для нього». Її чоловік ледве міг ходити і виглядав інвалідом. Після звільнення їжа стала джерелом існування, фінансового, а згодом і фізичного. Але спершу ця родина хотіла нагодувати інших та заробити собі на життя, а лише потім вони самі були готові їсти краще. Після приходу радянської влади до Львова міжетнічні відносини відігравали значно менш явну роль в обговоренні їжі. Це знову ж таки стало ознакою відновлення не тільки фізичної сили, а й відродження єврейських родинних та суспільних зв'язків.

Висновки

Небагато євреїв пережили Голокост у Львові. Їх або депортували до табору знищення Белжець (деяких — до Собібора), або вбивали на місці. Для більшості тих, хто намагався знайти притулок на арійській стороні або організувати там схованку, виживання залежало від знання місцевості та їхньої здатності виявляти неєвреїв, готових надати допомогу, та уникати тих, хто викривав євреїв. Більшості не вдавалося довго маневрувати в цих страшних обставинах. Умови життя у схованках у більшості випадків були надзвичайно складними. Ретельний аналіз ситуації у Львові пропонує унікальний погляд на зусилля євреїв вижити в місті, де більшість мешканців становили поляки та євреї, але в якому також було українське населення. Хронологія та географія відрізняють Львів від інших великих та більш відомих гетто, а доступ до їжі тут більшою мірою залежав від зв'язків з неєвреями, ніж у інших великих гетто Східної Європи. Поки гетто функціонувало, воно надавало в'язням Янівського табору певну обмежену допомогу.

Коротший проміжок часу існування гетто не уповільнив ані процес жажливого зuboжіння львівських євреїв, ані вплив голоду на громаду. Відносини з неєвреями у Львові виявились вирішальними для забезпечення їжею євреїв у гетто та у схованках. Можливість користуватись вже наявними зв'язками залежала від соціального становища або від наявності фінансових ресурсів, які родини використовували для придбання їжі. Зрештою, розвиток та культивування стосунків з польськими та українськими благодійниками виявились важливими для закупівлі їжі, одягу та подолання голоду. У той час як більшість євреїв, які переховувались, стикалися з певним ступенем

голоду, люди з грошима могли отримувати кращу їжу, хоча це й не було запорукою виживання. Пошук зв'язків із доступом до харчів також відігравав свою роль. Доступ до їжі або відчуття голоду відображали шанси на виживання людини залежно від її економічного стану та здатності адаптуватися до «організації» продуктів, і потім їх приготування та розподілу.

Їжі не вистачало, і в свідченнях еліти також знаходимо спогади про голод. Недоїдання бачили або його боялися частіше, ніж стикалися з ним особисто. У своїх розповідях євреї часто розмірковували про долю тих, хто голодував. З іншого боку, гендерні взаємовідносини стосовно забезпечення та приготування їжі рідко ставали предметом критичного аналізу. Гендерні ролі зберігались у гетто, тобто жінки продовжували відповідати за приготування та подачу їжі своїм родинам. Подібним чином гендерні ролі також впливали на здатність неєврейських благодійників забезпечувати їх їжею, а, отже, на можливість зв'язуватися з такими постачальниками.

У єврейських свідченнях їжа та голод виявляються повторюваними категоріями при аналізі героїчних зусиль окремих людей, стратегій виживання родин, громадської солідарності та, зрештою, єврейської безпорадності перед смертельним обличчям Голокосту. Крізь призму їжі та голоду єврейські свідчення зі Львова розповідають про страждання, вразливість та боротьбу за фізичне виживання. Вони показують, як доступ до їжі став важливим у контексті єврейських родинних зв'язків та як він перевіряв сімейні вузи та змушував брати на себе нові ролі. Хоча доступ до їжі визначався за соціальним становищем, статтю та віком, ці категорії також змінювались з часом, адже єврейські чоловіки, жінки та діти вимінювали їжу, таємно проносили її, доглядали за членами родини або вирішували покинути їх.